

Mezheplerin Doğuşunda Sosyal Değişmenin ve Hızlı Kültür Değişiminin Etkisi

Prof.Dr. Mehmet ATALAN¹

İnsan tabiatı gereği sosyal bir varlıktır ve hayatını diğer insanlarla birlikte sürdürmek durumundadır. Bu durum, bireylerin yalnızca biyolojik ihtiyaçlarını değil, aynı zamanda sosyal, psikolojik ve kültürel ihtiyaçlarını da karşılayabilmeleri için ortak yaşam alanları oluşturmasını zorunlu kılmaktadır. İnsanların birlikte yaşaması ise kaçınılmaz olarak çeşitli alanlarda iş birliği ve güç birliği yapma arzusunu beraberinde getirmektedir. Bu süreç, toplumsal örgütlenmenin farklı biçimlerini ortaya çıkarmakta ve zamanla çeşitli grupların oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla gruplaşma olgusu, insanın sosyal yapısının doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan sosyolojik bir gerçekliktir.

Bu bağlamda dinî nitelikli zümreleşme faaliyetlerinin ve din anlayışındaki farklılaşmaların arka planında da aynı sosyal gerçekliğin bulunduğunu söylemek mümkündür. İnsanlar ortak inanç, değer ve düşünceler etrafında bir araya gelerek belirli topluluklar oluşturmakta ve bu topluluklar zamanla kurumsallaşarak çeşitli dinî yapılanmaların ortaya çıkmasına yol açabilmektedir. Mezhepler, tarikatlar ve cemaatler gibi dinî oluşumlar, büyük ölçüde bu toplumsal dinamiklerin ürünleri olarak ortaya çıkmıştır. Bu tür yapılanmaların oluşumunda dinî motivasyonların yanı sıra sosyal dayanışma, kimlik oluşturma ve ortak amaçlar etrafında örgütlenme gibi faktörlerin de etkili olduğu görülmektedir.

Öte yandan tarih boyunca dinin yalnızca inanç ve ibadet alanında değil, siyasal ve toplumsal alanlarda da etkili bir rol oynadığı bilinmektedir. Dinî semboller ve motifler, çeşitli siyasal amaçların gerçekleştirilmesi sürecinde güçlü bir meşruiyet kaynağı olarak kullanılabilmiştir. Özellikle siyasal otoritenin güçlendirilmesi veya toplumsal mobilizasyonun sağlanması gibi durumlarda dinin sağladığı sembolik ve moral güçten yararlandığı görülmektedir. Bu durum, din ile siyaset arasındaki ilişkinin tarih boyunca oldukça karmaşık ve çok boyutlu bir yapı sergilediğini göstermektedir.

Nitekim tarihsel süreç incelendiğinde insanların dinî değerleri ve sembolleri zaman zaman çeşitli amaçlar doğrultusunda araçsallaştırdıkları görülmektedir. Din,

¹ Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri İslam Mezhepleri Tarihi Öğretim Üyesi

toplumlar üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğu için bazı bireyler veya gruplar tarafından siyasal, ekonomik ya da sosyal hedeflere ulaşmak için bir araç olarak kullanılabilmiştir. Bu durum, dinin özünden kaynaklanan bir problemden ziyade, insanın güç, otorite ve çıkar ilişkileriyle bağlantılı davranış biçimlerinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Toplumsal hayatın sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi için ise belirli değerler sistemine ihtiyaç vardır. Toplumlara bir arada tutan, bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen ve ortak yaşamı mümkün kılan temel unsur bu değerlerdir. İnsan, yaratılışı gereği değer kavramının bilincinde olan bir varlıktır. İyi-kötü, doğru-yanlış, adalet-zulüm gibi değer kategorileri, insanın düşünce ve davranış dünyasının şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır. İnsanların toplumsal hayatı sürdürebilmeleri ve anlamlı bir düzen kurabilmeleri için bu değerlerin varlığı büyük önem taşımaktadır.

İnsanı insan yapan ve toplumu ayakta tutan en önemli unsurların başında da bu değerler gelmektedir. Değerler, bireylerin davranışlarını yönlendiren ve toplumsal ilişkileri belirli bir düzen içinde şekillendiren normatif çerçeveler oluşturur. Bu nedenle değerler sistemi güçlü olan toplumlar, sosyal dayanışma ve istikrar açısından daha sağlam bir yapıya sahip olmaktadır.

Değerleri genel olarak iki ana grupta ele almak mümkündür. Birinci grubu yüksek ilahî değerler oluşturmaktadır. Bu değerler, vahiy kaynaklı olup insanın ahlaki ve manevi hayatına yön veren evrensel ilkeleri kapsamaktadır. Adalet, merhamet, doğruluk, dürüstlük ve sorumluluk gibi değerler bu gruba dahil edilebilir. İkinci grubu ise insanın tarihsel süreç içinde ürettiği ve geliştirdiği değerler oluşturmaktadır. Bu değerler, toplumların kültürel tecrübeleri ve sosyal ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmekte ve zaman içinde değişim gösterebilmektedir.

Bu iki değer alanı arasında çoğu zaman karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. İlâhî değerler insanın ahlaki ufkunu belirlerken, insan tarafından üretilen değerler de toplumsal hayatın somut ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışmaktadır. Ancak insan tarafından üretilen değerlerin ilahî değerlerle uyumlu olması, hem bireysel hem de toplumsal hayatın sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu denge sağlanmadığında değer

sistemlerinde bozulmalar ortaya çıkabilmekte ve bu durum toplumların sosyal ve ahlaki yapısını olumsuz yönde etkileyebilmektedir.

Yüksek ilâhî değerler, insanın bulunduğu her yerde geçerliliğini koruyan ve insanlığın ortak vicdanına hitap eden evrensel nitelikteki değerlerdir. Bu değerler, belirli bir toplum, kültür veya tarihsel dönemle sınırlı olmayıp bütün insanlığı kuşatan genel-geçer ilkeler olarak ortaya çıkar. Adalet, doğruluk, merhamet, sorumluluk ve insan onuruna saygı gibi değerler, vahiy kaynaklı yüksek ilâhî değerlerin temel örnekleri arasında yer almaktadır. Bu değerler, insanın ahlaki gelişimini destekleyen ve toplumsal hayatın sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesine katkı sağlayan evrensel ilkeler olarak kabul edilmektedir.

Buna karşılık insanın tarihsel süreç içinde ürettiği değerler ise her zaman aynı derecede evrensel bir nitelik taşımamaktadır. İnsan kaynaklı değerlerin bir kısmı zamanla geniş kabul görerek evrensel bir karakter kazanabilse de önemli bir bölümü belirli toplumlara, kültürlere veya tarihsel şartlara bağlı olarak ortaya çıkmakta ve bu bağlamın sınırları içinde anlam kazanmaktadır. Bu nedenle insan ürünü değerler çoğu zaman değişken, göreceli ve tarihsel nitelik taşımaktadır.

Tarihsel süreç içerisinde zaman zaman yüksek ilâhî değerlerle insan tarafından üretilen değerler arasında belirli gerilimlerin ortaya çıktığı görülmektedir. İnsanların oluşturduğu bazı geleneksel değer kalıpları, vahyin ortaya koyduğu evrensel ilkelerle tam olarak örtüşmeyebilir. Bu tür durumlarda ilahî değerlerle toplumsal gelenekler arasında bir çatışma meydana gelebilmektedir. Mezheplerin oluşumuna zemin hazırlayan faktörlerden biri de bu tür gerilimlerin ortaya çıkmasıdır. Çünkü insanlar, vahyin ortaya koyduğu ilkeleri kendi toplumsal tecrübeleri ve kültürel değerleri çerçevesinde yorumlamaya çalıştıklarında farklı anlayışlar geliştirebilmektedirler.

Öte yandan sosyal hayatın kendine özgü bir dinamizmi bulunmaktadır. Toplumsal yapı sürekli bir değişim ve dönüşüm süreci içindedir. Toplumlar zaman içinde gelişmekte, yeni şartlara uyum sağlamak ve farklı değer üretim süreçleri yaşamaktadır. Bu değişim sürecinde genellikle evrensel nitelik taşıyan değerlerin daha kalıcı olduğu görülmektedir. Evrensel değerler, farklı toplumlarda ve farklı zamanlarda geçerliliğini koruyabildiği için tarihsel süreç içinde daha güçlü bir varlık göstermektedir.

Ancak insanların her alanda evrensel değerleri yakalayabilmesi her zaman kolay olmamaktadır. Bunun en önemli sebeplerinden biri sosyal hayatın kendi içinde barındırdığı tutuculuk eğilimidir. Toplumlar çoğu zaman alışılmış düşünce kalıplarını ve geleneksel uygulamaları koruma eğilimi göstermektedir. Bu nedenle yeni ortaya çıkan düşünceler veya farklı yorumlar başlangıçta çoğu zaman dirençle karşılaşabilmektedir. İnsanların “yeni” olanı kabul etmekte zorlanmaları, sosyal ve kültürel yapıların değişime karşı doğal bir direnç geliştirdiğini göstermektedir.

Bu bağlamda düşünce ve anlayış alanında ortaya çıkan bazı kurumsallaşmaların da önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Kurumsallaşma belirli ölçülerde toplumsal düzeni ve sürekliliği sağlama açısından faydalı bir işlev görebilmektedir. Ancak aynı kurumsallaşmalar zamanla düşünce dünyasında katı kalıpların oluşmasına ve yeni fikirlerin ortaya çıkmasının zorlaşmasına da yol açabilmektedir. Özellikle köklü düşünce gelenekleri zamanla sorgulanamaz bir otorite niteliği kazanabilmekte ve bu durum evrensel değerlerin yeniden keşfedilmesi sürecini zorlaştırabilmektedir.

Nitekim Kur’ân’ın “ataların dini” olarak eleştirdiğı zihniyet de büyük ölçüde bu tür sağlıksız kurumsallaşmaların bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Kur’ân, insanların yalnızca geçmişten devraldıkları geleneksel inançları sorgulamadan benimsemelerini eleştirmekte ve bireyin aklını kullanarak hakikati araması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu eleştiri, dinin statik bir gelenekler bütünü haline getirilmesine karşı önemli bir uyarı niteliği taşımaktadır.

Tarih boyunca bütün peygamberlerin karşılaştıkları en önemli zorluklardan biri de bu geleneksel zihniyetle mücadele etmek olmuştur. Peygamberler, vahyin ortaya koyduğu evrensel ilkeleri insanlara ulaştırırken çoğu zaman mevcut geleneksel inanç sistemleriyle çatışmak zorunda kalmışlardır. Bu durumun en çarpıcı örneklerinden biri Hz. İbrahim’in tevhid mücadelesinde görülmektedir. Rivayetlere göre Hz. İbrahim, putları kırarak tevhid inancını sembolik bir biçimde ortaya koymuş ve baltayı en büyük putun boynuna asmıştır. Ancak bu davranışı çevresindeki insanlar tarafından sert bir şekilde eleştirilmiş ve ona “sen bizim atalarımızın dinini değiştirmek istiyorsun” şeklinde suçlamalar yöneltmiştir.

Bu örnek, insanlık tarihinde vahiy ile geleneksel düşünce kalıpları arasındaki gerilimin ne kadar köklü olduğunu göstermektedir. Peygamberlerin

mücadelesi, yalnızca yeni bir inanç sistemi ortaya koymak değil; aynı zamanda insanların sorgulamadan benimsedikleri geleneksel kalıpları yeniden değerlendirmelerini sağlamaktır. Bu bakımdan tevhid mücadelesi, aynı zamanda insanın düşünsel özgürlüğünü ve hakikati arama sorumluluğunu yeniden hatırlatan bir çağrı niteliği taşımaktadır.

Benzer bir durum İslâm peygamberi Hz. Muhammed için de söz konusudur. Hz. Peygamber'e yöneltilen eleştiriler ve suçlamalar incelendiğinde, bunların önemli bir kısmının mevcut geleneksel inanç ve uygulamaların sorgulanmasıyla ilgili olduğu görülmektedir. Nitekim Mekke toplumunun ileri gelenleri, Hz. Muhammed'in tebliğini çoğu zaman "ataların dinini değiştirmek" şeklinde yorumlamış ve bu nedenle ona karşı ciddi bir muhalefet geliştirmişlerdir. Bu durum, tarih boyunca peygamberlerin karşılaştıkları temel direniş biçimlerinden birinin geleneksel din anlayışının korunmasına yönelik refleksler olduğunu göstermektedir.

Sosyal hayatın doğal akışı içinde din ile geleneklerin zaman zaman iç içe geçmesi de kaçınılmaz bir olgudur. Toplumlar dinî ilkeleri kendi kültürel yapıları içinde yorumlarken bazı geleneksel unsurlar dinî uygulamalarla bütünleşebilmektedir. Bu bütünleşme başlangıçta dinin toplumsal hayata uyum sağlamasını kolaylaştıran bir unsur olarak görülebilir. Ancak zamanla bu durum, dinin özünden kaynaklanan dinamizmin zayıflamasına ve dinî anlayışın katı kalıplar içine hapsolmesine da yol açabilmektedir. Böyle bir süreçte dinin temel ilkeleri yerine şekilsel uygulamaların ön plana çıktığı ve sağlıksız bir kurumsallaşmanın ortaya çıktığı görülmektedir.

Din anlayışında şeklin ve şekilciliğin ağırlık kazanması, bu tür kurumsallaşmaların en belirgin tezahürlerinden biridir. Dinin özünü oluşturan ahlaki ve evrensel ilkeler geri planda kalırken, belirli uygulama biçimleri ve dışsal göstergeler dinin asli unsurları gibi algılanmaya başlanabilmektedir. Bu durum, dinî hayatın şekilsel unsurlar üzerinden değerlendirilmesine ve farklı yorumların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Mezhepler arasında görülen bazı farklılaşmaların arka planında da zaman zaman bu tür şekilci yaklaşımların etkili olduğu görülmektedir.

Öte yandan toplumlar tarihsel süreç içinde bazen hızlı ve yoğun kültürel değişimlerle karşı karşıya kalabilmektedir. Sosyoloji literatüründe “hızlı kültür değişimi” olarak ifade edilen bu olgu, toplumların kısa zaman dilimleri içinde önemli düşünsel ve değer dönüşümleri yaşamasını ifade etmektedir. İslâm’ın doğuş dönemi dikkatle incelendiğinde, bu tür hızlı bir kültürel dönüşüm sürecinin etkileri açık bir şekilde görülmektedir.

İslâm, her ne kadar kendisini yeni bir din olarak tanımlamasa ve bütün peygamberlerin tebliğ ettiği tevhid dininin son halkası olduğunu ifade etse de, ilk muhatap olduğu toplum açısından birçok bakımdan yeni sayılabilecek unsurlar içermekteydi. Cahiliye dönemi Arap toplumunun inanç yapısı, değer sistemi ve sosyal ilişkileri büyük ölçüde geleneksel kabile kültürü ve çok tanrılı inanç sistemi üzerine kuruluydu. Bu nedenle İslâm’ın getirdiği tevhid inancı, mevcut inanç düzeni içinde köklü bir dönüşüm anlamına geliyordu.

Putperestliğin toplumun hemen her alanında etkili olduğu bir ortamda tek Tanrı inancı, her ne kadar bazı bireyler için bütünüyle yabancı bir düşünce olmasa da, genel toplum açısından yeni bir inanç biçimi olarak algılanmaktaydı. Bu durum, İslâm’ın ilk dönemlerinde tevhid inancının kabul edilmesinin neden önemli bir zihinsel dönüşüm gerektirdiğini açıklamaktadır. Tek Tanrı inancı yalnızca dinî bir değişim değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel düzeni de etkileyen kapsamlı bir dönüşüm anlamına gelmekteydi.

Benzer şekilde ahiret inancı da Cahiliye dönemi insanı için anlaşılması güç bir inanç alanı oluşturuyordu. Hayatı büyük ölçüde dünyevî kazanımlar ve kabile onuru üzerinden değerlendiren bir toplum için ölümden sonra diriliş ve hesap fikri oldukça farklı bir düşünceyi ifade etmekteydi. Maddi varlığı merkeze alan bir dünya görüşüne sahip bireyler için ahiret düşüncesini kavramak kolay olmamaktaydı.

Kur’ân’ın birçok ayetinde ahiret inancı üzerinde özellikle durulmasının önemli sebeplerinden biri de bu durumdur. Kur’ân, insanların yalnızca dünya hayatına odaklanan düşünce biçimlerini eleştirerek insanın varoluşunu daha geniş bir perspektif içinde değerlendirmesini istemektedir. Ahiret inancı, insanın davranışlarını yalnızca dünyevî sonuçlara göre değil, aynı zamanda ilahî adalet ve sorumluluk bilinci çerçevesinde değerlendirmesine imkân sağlamaktadır.

Bu bakımdan İslâm'ın ilk döneminde ortaya çıkan tartışmalar yalnızca teolojik bir mesele değil; aynı zamanda köklü bir kültürel dönüşüm sürecinin yansımaları olarak da değerlendirilmelidir. Tevhid ve ahiret inancı etrafında şekillenen bu yeni düşünce dünyası, Cahiliye toplumunun yerleşik değer sistemini yeniden şekillendirmiş ve İslâm toplumunun oluşumuna zemin hazırlamıştır.

İslâm'ın ortaya koyduğu ve fazilet olarak sunduğu birçok yüksek ahlâkî değer, Cahiliye dönemi toplumunun yerleşik değer anlayışıyla önemli ölçüde çatışmıştır. İslâm'ın tebliğ sürecinde Hz. Peygamber'in karşılaştığı zorlukların önemli bir kısmı da bu değerler çatışmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Kur'ân'da yer alan birçok ayet, dönemin toplumunda hâkim olan düşünce biçimlerini eleştirmekte ve bu eleştiriler üzerinden yeni bir değer sisteminin inşa edilmesini amaçlamaktadır. Kur'ân'da yer alan bu eleştiriler incelendiğinde, İslâm'ın ortaya koyduğu ahlâkî ve toplumsal ilkelerin Cahiliye toplumunun alışılmış değer ölçütleriyle ne ölçüde farklılık gösterdiği açık bir şekilde görülebilmektedir.

Cahiliye dönemi insanı için toplumsal statü, zenginlik, kabile aidiyeti ve güç gibi unsurlar büyük önem taşımaktaydı. Bu nedenle toplum içinde saygınlık kazanmanın en önemli yolu güçlü bir kabileye mensup olmak veya ekonomik açıdan güçlü bir konuma sahip olmaktı. Bu değer ölçüleri içinde değerlendirildiğinde, Hz. Muhammed'in peygamberlik iddiası dönemin bazı insanları için anlaşılması güç bir durum olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle toplumun ileri gelenleri, zengin ve güçlü kabile liderlerinin bulunduğu bir ortamda ekonomik ve siyasi bakımdan güçlü sayılmayan bir kişinin peygamber seçilmesini kabullenmekte zorlanmışlardır. Kur'ân'da da bu tür eleştirilerin izlerini görmek mümkündür. Mekke'nin önde gelen bazı kişilerinin, peygamberliğin neden toplumun ileri gelenlerinden birine verilmediğini sorguladıkları bilinmektedir.

Bu durum, İslâm'ın getirdiği insan anlayışı ile Cahiliye dönemi insanının insan anlayışı arasındaki temel farkı ortaya koymaktadır. Kur'ân'ın insan tasavvuru, insanın değerini onun sahip olduğu mal, soy veya güç gibi dünyevî ölçütlere göre belirlememektedir. Kur'ân'a göre insanlar arasındaki üstünlük ölçüsü bilgi, ahlâk ve takva gibi değerlerdir. Takva, insanın Allah'a karşı sorumluluk bilincini ifade eden ve bireyin ahlâkî olgunluğunu ortaya koyan bir

kavramdır. Bu anlayış, toplumsal statü ve güç temelli değer sistemine dayanan Cahiliye kültürüyle açık bir biçimde çelişmektedir.

Nitekim Cahiliye toplumunda bireyler, sahip oldukları soy bağları ve kabile geçmişi üzerinden övünme eğilimindeydiler. İnsanlar yalnızca kendi başarılarıyla değil, aynı zamanda atalarının sahip olduğu güç ve statüyle de övünmekteydiler. Hatta Kur'ân'da işaret edildiği üzere, bu övünme anlayışı bazen mezarlarda yatan ataların sayısını dahi bir üstünlük aracı olarak kullanacak kadar ileri gidebilmekteydi. Tekâsür Suresi'nde yer alan ayetler, insanların mal ve soy üstünlüğüyle övünme eğilimlerini eleştirerek bu tür değer anlayışlarının insanı hakikatten uzaklaştırdığını vurgulamaktadır.

Kur'ân'ın ortaya koyduğu insan anlayışı ise insanın ontolojik değerini merkeze almaktadır. Kur'ân'a göre insan, Allah tarafından en güzel şekilde yaratılmış ve yeryüzünde halife kılınmış bir varlıktır. Bu nedenle insanın değeri soy, servet veya güç gibi unsurlarla değil, sahip olduğu ahlâkî sorumluluk bilinciyle belirlenmektedir. Bu yaklaşım, toplumsal statüye dayalı hiyerarşik değer sisteminin yerine ahlâkî sorumluluğu merkeze alan yeni bir insan anlayışı getirmiştir.

Cahiliye toplumunda ise güçlü olanın yaşama hakkına sahip olduğu yönünde yaygın bir anlayış bulunmaktaydı. Güçlü kabileler ve zengin aileler toplum içinde belirleyici bir konuma sahipken, zayıf ve kimsesiz bireylerin sosyal hayatta tutunabilmesi çoğu zaman güçlü bir grubun himayesine bağlıydı. Yetimler, yoksullar ve köleler gibi toplumun zayıf kesimleri çoğu zaman sosyal korumadan yoksun kalmaktaydı. Kur'ân ise bu anlayışı köklü bir şekilde eleştirerek insanın yalnızca güçlü olduğu için değil, insan olduğu için değerli olduğunu vurgulamıştır.

İslâm'ın getirdiği bu yeni değer sistemi, bireyin toplumsal statüsünü değil insan olma onurunu merkeze almıştır. Yetimlerin korunması, yoksulların gözetilmesi, kölelerin özgürleştirilmesi ve kadınların toplumsal haklarının tanınması gibi ilkeler, İslâm'ın ortaya koyduğu yeni toplumsal düzen anlayışının önemli unsurları arasında yer almaktadır. Bu yönüyle İslâm, yalnızca bir inanç sistemi değil; aynı zamanda toplumsal değerlerin yeniden inşa edilmesini hedefleyen kapsamlı bir dönüşüm hareketi olarak değerlendirilebilir.

Öte yandan toplum, sosyal bir varlık olan insanın düşünce ve davranış dünyasının şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. İnsan, doğduğu andan

itibaren içinde yaşadığı toplumun kültürel değerleri, gelenekleri ve normları içinde yetişmektedir. Bu nedenle bireylerin düşünce yapıları ve değer yargıları büyük ölçüde içinde buldukları toplumsal çevrenin etkisi altında şekillenmektedir. Toplum, bireyin dünyayı algılama biçimini ve olayları değerlendirme yöntemini belirli ölçülerde yönlendirmektedir.

Bu bağlamda her insan, belirli ölçülerde içinde yetiştiği toplumun ürünüdür. İnsanların inançları, değer anlayışları ve düşünce biçimleri, büyük ölçüde yaşadıkları sosyal çevre tarafından biçimlendirilmektedir. Bu durum, İslâm'ın ilk muhataplarının neden yeni ortaya konulan değerleri kabul etmekte zorlandığını da açıklamaktadır. Çünkü yeni bir inanç ve değer sistemini benimsemek, çoğu zaman bireyin içinde yetiştiği toplumsal kalıpları sorgulamasını ve yeniden değerlendirmesini gerektirmektedir. Bu da tarihsel süreç içinde önemli zihinsel dönüşümlerin yaşanmasına yol açmaktadır.

Sosyal hayatın kendine özgü dinamikleri, zaman zaman din anlayışında belirli farklılaşmaların ortaya çıkmasına da zemin hazırlayabilmektedir. Toplumsal yapıların sürekli değişim ve dönüşüm içinde olması, dinî düşüncenin yorumlanma biçimlerini de doğrudan veya dolaylı olarak etkilemektedir. Bu nedenle dinî yorum alanında görülen farklılıkların yalnızca teolojik sebeplerle açıklanması yeterli değildir; aynı zamanda bu farklılaşmaların ortaya çıktığı sosyal ve kültürel ortamın da dikkate alınması gerekmektedir. Sosyal yapının etkinliği sonucunda ortaya çıkan bu tür farklılaşmaların, dinin anlaşılma biçimleri olarak ortaya çıkan mezheplerin doğuşunu doğrudan etkilediğini söylemek mümkündür.

Nitekim İslâm mezheplerinin doğuş süreçleri ve yayıldıkları coğrafi alanlar dikkatle incelendiğinde, sosyal ve kültürel çevrenin mezhepsel oluşumlar üzerindeki etkilerini görmek mümkündür. Mezhepler yalnızca teorik düşünce sistemleri değil; aynı zamanda belirli toplumsal şartlar içinde şekillenen düşünce hareketleridir. Bu nedenle bir mezhebin ortaya çıktığı coğrafya, o coğrafyada yaşayan insanların sosyal yapısı, kültürel geçmişi ve tarihsel tecrübeleri mezhebin düşünsel karakterini belirleyen önemli unsurlar arasında yer almaktadır.

Örneğin Haricîlik, tarihsel olarak daha çok çöl ortamında yaşayan ve yerleşik şehir hayatına uyum sağlamakta zorlanan bedevî Arap toplulukları arasında yaygınlık kazanmıştır. Bu toplulukların sosyal yapıları, kabile

dayanışmasına dayalı sert ve disiplinli bir hayat anlayışını beraberinde getirmekteydi. Haricî düşüncenin katı ve mutlakçı yaklaşımının, bu toplumsal yapı ile belirli ölçülerde örtüştüğü görülmektedir. Haricîlikte görülen keskin doğruluk anlayışı, siyasî otoriteye karşı radikal tavırlar ve dinî hükümleri literal bir biçimde yorumlama eğilimi, büyük ölçüde bu sosyokültürel arka planın izlerini taşımaktadır.

Benzer şekilde Şîî düşüncenin oluşum sürecinde de İran coğrafyasının tarihsel ve kültürel mirasının etkileri dikkat çekmektedir. Uzun süre yarı ilahî nitelikler atfedilen karizmatik krallar tarafından yönetilmiş olan Fars toplumunun siyasal kültürü, Şîî düşüncede imamet doktrininin gelişiminde belirli ölçülerde etkili olmuştur. Sasanî geleneğinde görülen kutsallaştırılmış liderlik anlayışının, Şîî imamet düşüncesinin şekillenmesinde dolaylı etkiler bıraktığı yönünde çeşitli değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu durum, mezheplerin yalnızca teolojik tartışmaların ürünü olmadığını; aynı zamanda tarihsel ve kültürel etkileşimlerin sonucu olarak ortaya çıktığını göstermektedir.

Din anlayışındaki farklılaşmaların ortaya çıkış biçimleri incelendiğinde, bu farklılıkların çoğu zaman iki temel eksen etrafında şekillendiği görülmektedir. Bunlardan ilki belirli şahsiyetler etrafında oluşan zümreleşmelerdir. Tarihsel süreç içinde bazı karizmatik liderler veya dinî şahsiyetler etrafında toplanan topluluklar zamanla belirli düşünce sistemleri geliştirmiş ve bu sistemler kurumsallaşarak mezhepsel yapılara dönüşmüştür. İkinci tür farklılaşma ise belirli fikirler etrafında oluşan düşünsel odaklaşmalar şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu tür oluşumlarda bireylerden ziyade belirli düşünce ve yorum biçimleri merkezî rol oynamaktadır.

Her iki durumda da farklılaşmaların temelinde toplum ve sosyal hayatın etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Toplumsal şartlar, insanların düşünce dünyasını şekillendirmekte ve dinî yorumların yönünü belirleyebilmektedir. Özellikle sosyal çalkantıların, siyasi krizlerin ve ekonomik bunalımların yoğun olduğu dönemlerde dinî düşünce alanında yeni eğilimlerin ortaya çıktığı gözlemlenmektedir.

Tarihsel tecrübeler, toplumsal bunalım dönemlerinde insanların mistik eğilimlerinin artma eğilimi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Belirsizlik, güven kaybı ve sosyal çözülme gibi durumlar, bireylerin metafizik ve mistik arayışlara

yönelmesini kolaylaştırmaktadır. Bu tür dönemlerde insanlar daha güçlü bir manevi rehberlik ve anlam arayışı içine girmekte, bu da mistik eğilimlerin güçlenmesine zemin hazırlamaktadır.

Nitekim tarih boyunca ortaya çıkan büyük tarikat hareketlerinin önemli bir kısmının toplumsal bunalım dönemlerinde ortaya çıktığı görülmektedir. Siyasi istikrarsızlıkların, ekonomik sıkıntıların ve toplumsal çözümlerin yaşandığı dönemlerde mistik düşünce akımlarının güç kazandığı ve geniş kitleler tarafından benimsendiği dikkat çekmektedir. Tarikatların geniş toplumsal tabanlar bulabilmesi de çoğu zaman bu tür kriz dönemleriyle doğrudan ilişkilidir.

Benzer şekilde mistik eğilimleri ağır basan bazı mezheplerin de tarih sahnesine çoğunlukla toplumsal çalkantıların yoğun olduğu dönemlerde çıktığı söylenebilir. Bu durum, dinî düşünce hareketlerinin yalnızca teolojik tartışmaların sonucu olmadığını; aynı zamanda toplumsal psikoloji ve tarihsel şartlarla yakından bağlantılı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla mezheplerin ortaya çıkışını ve gelişimini anlamak için yalnızca dinî metinleri değil, aynı zamanda o mezheplerin doğduğu sosyal ve tarihsel bağlamı da dikkate almak gerekmektedir.